

صورت نوین ابیات رودکی در تصحیح جدید تاریخ بیهقی

دکتر محمد جعفر یاحقی

قطب علمی فردوسی شناسی دانشگاه فردوسی

سید مهدی سیدی

فرهنگسرای فردوسی

چکیده

تاریخ بیهقی که حدود یکصد و بیست سال پس از مرگ رودکی (م. ۳۲۹/۹۴۰) در حدود سال ۱۰۵۷/۴۵۰ تألیف یافته، در ردیف لغت فرس اسدی و تاریخ سیستان یکی از منابع کهن اشعار رودکی به حساب می‌آید. از تاریخ بیهقی تا کنون ۴ یا ۵ تصحیح مستقل در دست است که عموماً به دلیل آن که نسخه‌های خطی معتبری از کتاب در اختیار مصححان آن نبوده اغلب شبیه به هم و فاقد اعتبار لازم هستند. در تصحیح ششمی که این جانبان بر اساس نسخه‌های نو یافته‌ی کهن سامان داده‌ایم و تا سال آینده‌ی میلادی منتشر خواهد شد، صورت تازه‌ای از تاریخ بیهقی و در نتیجه از ۳۲ بیت رودکی که در این کتاب برای نخستین بار آمده و از آن جا به سایر منابع راه یافته است، به دست داده می‌شود که ضبطهای آن با دلایل قطعی متن شناسی بر ضبطهای پیشین که همه جا مورد استناد واقع شده مرجح است. نگارندگان در این مقاله کوشیده‌اند صورت صحیح‌تر و نهایی ابیات رودکی براساس نسخه‌های مورد نظر را به دست دهند و اختلافات آن را با دستنویسهای کهن و نیز با چاپهای پیشین تاریخ بیهقی و مجموعه‌های شعر رودکی ذکر کنند تا خوانندگان بتوانند بهتر به داوری بپردازند. ما اعتقاد داریم هم اکنون که در تاجیکستان کوشش ستایش انگیزی برای احیا و معرفی آدم الشعراى زبان فارسی - تاجیکی آغاز شده و در همین مسیر باید ابتدا صورت صحیح ابیات رودکی در اختیار محققان رودکی شناس قرار گیرد، اولین قدم پیدا کردن متن صحیح دیوان رودکی است. امیدواریم مقاله‌ی حاضر که با دقت علمی فراوانی فراهم آمده بتواند در این مسیر علمی سودمند واقع شود.

واژه‌های کلیدی: رودکی، تاریخ بیهقی، متن شناسی، تصحیح متن.

یکی از کهنترین منابع اشعار آدم الشعرا ابو عبدالله رودکی تاریخ بیهقی است. بر سر هم ۳۲ بیت از حدود یکهزار و یکصد و چند بیت رودکی ابتدا در تاریخ بیهقی آمده و از آن جا احتمالاً به منابع متأخر بعدی راه یافته است. با توجه به این که تاریخ بیهقی در حدود یکصد و بیست سال بعد از فوت رودکی (م. ۳۲۹) تألیف و تحریر یافته در صورتی که به ضبط نسخه‌ها اعتماد داشته باشیم، باید گفت اصیلترین ابیات رودکی را می‌توانیم در تاریخ بیهقی پیدا کنیم و آن را مبنای اصالت سایر منابع مربوط به اشعار وی بدانیم. اما از بخت بد نسخه‌های تاریخ بیهقی بویژه آنها که تا کنون در اختیار و در نتیجه مبنای نقل ابیات رودکی بوده، بسیار مغلوط و فاقد اصالت لازم است. وجود این تعداد ابیات رودکی در تاریخ بیهقی به ویژه با آن کیفیتی که ابوالفضل بیهقی به نقل آنها پرداخته، اولاً درجه‌ی شهرت و شیاع اشعار وی را می‌رساند (درین خصوص رک: نفیسی، ۱۳۳۶، ص ۳۸۵) و در ثانی حاکی از آن است که تا روزگار بیهقی قسمت اعظم و شاید تمامی اشعار رودکی در دست بوده و جامعه از آن به عنوان استشهداد و سند فرهنگی استفاده می‌کرده است.

اما موضوع هر ۳۲ بیت رودکی که بر روی هم در پنج موضع این کتاب آمده، رثای شخصیتها و متعاقب آن بی وفایی و بی اعتباری جهان و ضرورت تسلیم در برابر مرگ است. مواضع پنجگانه‌ی ابیات رودکی در تاریخ بیهقی به قرار زیر است:

- ۱- پس از فروگیری حاجب بزرگ علی قریب در سال ۴۲۱ / ۱۰۳۰ و سر انجام مرگ وی در حبس (چاپ فیاض، ص ۶۷) چهاربیت.
- ۲- در رثای حسنک وزیر پس از بردارکردن وی به سال ۴۲۲ / ۱۰۳۱ به فرمان امیر مسعود (چاپ فیاض، ص ۵-۲۳۴) شش بیت.
- ۳- پس از فروگیری و حبس سالارغازی (سپاهسالار مسعود) در سال ۴۲۲ / ۱۰۳۱ که به مرگ وی منتهی شد (ص ۳۰۹) چهار بیت.

۴- پس از مرگ وزیر احمد حسن میمندی در سال ۱۰۳۳ / ۱۲۴۴ (ص ۴۶۴) شش بیت.

۵- و بالاخره در رثای استادش بو نصر مشکان ذیل حوادث سال ۱۰۳۹ / ۱۲۴۱ (۷۹۷) دوازده بیت.

از تاریخ بیهقی تا امروز که این مطلب نوشته می‌شود، چهار یا به عبارتی پنج تصحیح مستقل در دست است که البته از روی این تصحیحات چندگانه چاپهای دیگری هم صورت پذیرفته که ما آنها را در شمار تصحیحات مستقل محسوب نمی‌داریم. این چهار چاپ به ترتیب تاریخی عبارتند از:

۱- چاپ کاپیتان مورلی به سال ۱۸۶۲ میلادی در کلکته بر اساس چند نسخه‌ی خطی که البته در مقدمه معرفی نشده است.

۲- چاپ سنگی سید احمد ادیب پیشاوری به سال ۱۳۰۷ قمری / ۱۸۸۹ میلادی، که عمدتاً با تکیه بر دو یا سه نسخه‌ی خطی متأخر و با تغییرات کاملاً ذوقی فراهم آمده و الحق ناهمواریهای متن و بدخوانی‌های نسخه‌های خطی را تا حد بسیار زیادی هموار کرده است.

۳- چاپ سعید نفیسی بر اساس دو نسخه‌ی چاپی قبلی و مراجعه‌ی گهگاهی به یکی دو نسخه‌ی متأخر و مغلوط، که بخش اول آن به سال ۱۳۱۹ خورشیدی و بخش دوم و سوم آن به ترتیب به سال ۱۳۲۶ و ۱۳۳۴ خورشیدی در تهران انجام یافته است.

۴- از مرحوم علی اکبر فیاض در واقع دو چاپ در دست است: نخست کار مشترک وی با دکتر قاسم غنی که در سال ۱۳۲۴ خ. به سرمایه‌ی وزارت فرهنگ در تهران چاپ شد. این تصحیح بر اساس دو سه نسخه‌ی خطی و دو سه چاپ موجود و عمدتاً چاپ ادیب صورت گرفته بود. دوم چاپ مستقل و انفرادی وی که در سال ۱۳۵۰ درست چند ماه پس از درگذشت او به سرمایه دانشگاه فردوسی مشهد منتشر شد و تاکنون بارها تجدید چاپ شده است. این چاپ که بحق تا کنون به عنوان آخرین و بهترین چاپ تاریخ بیهقی جای خود را باز کرده، بر اساس چندین نسخه‌ی خطی که متأسفانه هیچگاه توسط خود او معرفی نشد،

و با استفاده از چاپهای قبلی و بویژه دو چاپ ادیب و نفیسی و گهگاه مورلی فراهم آمده و امروز مبنای همه پژوهشهای بیهقی شناسی است. نسخه‌هایی که مرحوم فیاض در اختیار داشته به اعتقاد خود وی همگی متأخر و مغلوط و فاقد اعتبار لازم برای تصحیح متنی کهن و با ویژگیهای زبانی خاص مانند تاریخ بیهقی بوده است و او انصافاً با اجتهاد علمی و ندرتاً به کمک نسخه‌ی N (گجرات) توانسته است بسیاری از مشکلات نسخه‌های خطی نا مطمئن را بر طرف کند.

از نزدیک به پانزده سال پیش که مشغول مطالعه‌ی تاریخ بیهقی و سرانجام تهیه‌ی متنی گزیده از این کتاب به منظور تدریس در دانشگاهها بودیم، بیش از پیش به ضعف دستنویسهای مورد استفاده‌ی فیاض و در نتیجه نیاز آن به تجدید نظر پی بردیم و سرانجام حدود چهارسال پیش بود که تصمیم گرفتیم با تهیه عکسی از نسخه‌های خطی و میکروفیلیمهای جدیدی از تاریخ بیهقی که در دهه‌های اخیر در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه مجلس شورای اسلامی فراهم آمده بود، به تصحیح جدی تاریخ بیهقی اقدام کنیم. واینک خرسندیم اعلام کنیم متن ما که هم اکنون مراحل نهایی چاپ را می‌گذراند و به احتمال زیاد تا اوایل سال ۱۳۸۸ (۲۰۰۹ میلادی) به بازار خواهد آمد تحول تازه‌ای در مطالعات بیهقی شناسی پدید خواهد آورد. اهمیت این چاپ که بمیزان زیادی با چاپهای پیشین متفاوت و در نهایت پیشنهاد دهنده‌ی مطالعه‌ی جدیدی در سبک شناسی بیهقی خواهد بود، از آن است که ضمن بهره‌گیری از تمامی دستاوردهای بیهقی شناسی اعم از ظرافتهای هر چهار چاپ پیشین و تحقیقات دانشمندان برجسته‌ای که در کنگره‌ی جهانی ابوالفضل بیهقی در شهریور ۱۳۴۹ (سپتامبر ۱۹۷۰) در دانشگاه مشهد گرد آمده بودند و هم پژوهشها و مطالعاتی که طی سی و هفت سال پس از آن انجام پذیرفته برخوردار بوده و علاوه بر همه‌ی اینها به نسخه‌های نسبتاً کهن و معتبری دست یافته‌ایم که تعدادی از آنها در حیطه‌ی شناسایی مصححان ارجمند پیشین نبوده است.

در چاپ حاضر، تغییرات عمده و روشنگری در ضبط بسیاری از کلمات و جملات پیش آمده که اولاً بیشتر مشکلات موجود در چاپهای پیشین با توجه به

آنها حل می‌شود؛ در ثانی در بسیاری موارد پیشنهاد تازه‌ای برای شناخت زبان و سبک نویسندگی بیهقی به دست می‌دهد و در نتیجه میزان تصرفات ناسخان و اخیراً برخی از مصححان ذوقمند تاریخ بیهقی مانند ادیب پیشاوری را بر ملا می‌کند.

تغییرات جدید هم متن نثر بیهقی را شامل می‌شود و هم به چگونگی ضبط ابیات و اشعار عربی و فارسی و سایر منقولات تاریخ بیهقی سرایت می‌کند. می‌گوییم تغییرات و نه تصحیح مطلق و بی چون و چرا برای آن که هنوز هم نمی‌توانیم بگوییم نسخه‌هایی که ما در تصحیح خود از آنها بهره برده‌ایم در عین ارجمندی آنقدر کهن و معتبر هست که ما را از هر جهت نسبت به متنی که ابوالفضل بیهقی در سالهای ۵۱-۴۵۰ هجری به دست داده مطمئن و در نتیجه از بازبینی و تصحیح چند باره‌ی آن بی‌نیاز می‌کند.

سعید نفیسی در همان سالهایی که سرگرم انتشار مجلدات تاریخ بیهقی بود، نخستین تحقیق مستقل و مبسوط خود درباره‌ی رودکی را، که با عنوان محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی منتشر گردید، سامان می‌داد بنابراین طبیعی بود که تاریخ بیهقی تصحیح خود او و چاپهای پیش از آن نیز در زمره‌ی منابع اشعار رودکی باشد. سعید نفیسی نخستین کسی بود که در ایران به جمع و تدوین اشعار رودکی دست زد و تمام ابیات و قطعات پراکنده‌ی منسوب به وی را از گوشه و کنار فرهنگها و کتب تاریخ و تذکره یکجا گرد آورد. البته در اتحاد شوروی سابق و علی‌الخصوص در تاجیکستان هم پیش و پس از وی کوششهایی در این خصوص صورت گرفته، اما به نظر می‌رسد که ایرانیان بیشتر به کار سعید نفیسی دسترسی داشته و در تحقیقات خود از آن استفاده کرده‌اند. روی این اصل ضابطی که نفیسی از ابیات رودکی در بیهقی چاپ خود به دست داده و بر اساس نسخه‌های معتبری نبوده، بیشتر در ایران رواج یافته و مبنای تحقیقات رودکی شناسی واقع شده است. ناگفته نگذاریم که آنچه از ابیات رودکی مندرج در تاریخ بیهقی در مجموعه‌های دانشمندان تاجیک و روس نیز فراهم آمده نمی‌توانسته غیر از آنی باشد که سعید نفیسی آورده است، جز این که ممکن است گاهی آنها

ضبط بیهقی چاپ مورلی را ترجیح داده باشند. این هم هست که این ۳۲ بیت در برخی منابع دیگر متاخر از تاریخ بیهقی نیز با تفاوت‌های اندکی آمده، که این تفاوت‌ها می‌توانسته ناشی از تفاوت منبع اصلی یا اختلاف نسخه‌های کهن تاریخ بیهقی بوده باشد؛ هرچند به درستی روشن نیست که همه منابع این ابیات را از روی تاریخ بیهقی نقل کرده یا منابع دیگری در اختیار داشته‌اند که امروز ما از وجود آنها بی‌خبریم.

در چاپی که ما از تاریخ بیهقی تدارک دیده‌ایم و اینک هم بنا داریم ضبط ابیات رودکی مندرج در بیهقی را بر اساس همین تصحیح در معرض داوری خوانندگان بگذاریم، علاوه بر کلیه چاپها از نسخه‌هایی نسبتاً کهن و معتبر نیز سود برده‌ایم که در اختیار هیچیک از مصححان پیشین تاریخ بیهقی نبوده است. از میان این نسخه‌ها لازم است به سه نسخه معتبر و هماهنگ UWX اشاره کنیم که اتفاقاً با یکی از نسخه‌هایی که در اختیار فیاض بوده و به داشتن آن بسی نازیده و پاره‌ای از مشکلات چاپهای پیشین را هم با کمک آن حل کرده است، یعنی نسخه N که چون در هند بوده و احتمالاً هم در آن سرزمین کتابت شده، به نسخه گجرات موسوم شده است، هماهنگی و شباهت محسوسی دارد. با این حال به دلیل آن که کاتب هندی این نسخه احتمالاً فارسی کم می‌دانسته و همه جا به رونویسی کلمات و جملات اکتفا کرده و در نتیجه بدخوانیها و کج فهمی‌های فراوان بدان راه یافته است، نتوانسته است کاملاً اعتماد فیاض را جلب کند و همه جا مبنای تصحیح موارد مشکوک قرارگیرد، منحصر و تنها بودن نسخه هم این جا مزید بر علت بوده و در نتیجه موارد بسیاری که حق با این نسخه بوده مبنای انتخاب فیاض قرار نگرفته است. اینک که سه نسخه دیگر که بر دست کاتبانی احتمالاً ایرانی و فارسی دان نوشته شده و از غلط کاریهای مرسوم آن برکنار مانده‌اند، در اختیار است با اطمینان بیشتری می‌توانیم به ضبط اجماعی چهار نسخه برتر خود تکیه کنیم و آن را بر اتفاق سایر نسخه‌ها، که به گمان ما تحریف بیشتری بدانها راه یافته، ترجیح دهیم.

پیش از آن که ضبط منتخب خود از ابیات رودکی را براساس تصحیح تازه تاریخ بیهقی به دست دهیم لازم است به معرفی اجمالی این نسخه‌های سه گانه بپردازیم:

نسخه‌ی U متعلق است به کتابخانه ایندیا آفیس لندن به شماره ۳۷۳۶ که میکروفیلم آن به شماره‌ی ۲۶۲۱ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. نسخه مادر این دستنویس، که با خط خوش نستعلیق کتابت شده، قطعاً کهنه و ارزشمند بوده است

W نسخه‌ای متعلق به کتابخانه‌ی موزه‌ی بریتانیا با شماره‌ی Or 1925 که میکروفیلم آن به شماره‌ی ۲۶۳۰ در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. چند سطر آخر آن از روی نسخه‌ی کتابخانه پادشاهی فرنیس نونویس و ترمیم شده است.

در خلال برگها نیز موارد چندی هست که از روی نسخه‌ای معمولی و غیر قابل اطمینان مثل سایر نسخه‌های بیهقی نونویس شده، در حالی که بخشهای اصیل آن کم - نظیر و تقریباً سرآمد بیست و چند نسخه‌ای است که ما در چاپ حاضر از آنها سود برده‌ایم.

X نسخه‌ی معتبر دیگری است ایضاً محفوظ در کتابخانه‌ی موزه‌ی بریتانیا به شماره‌ی Or.1927 که میکروفیلم آن هم در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران با شماره‌ی ۲۶۳۲ موجود است. در برگهای آغازین این نسخه چند عریضه به زبان اردو با تاریخ ۱۸۳۹ موجود است اما اصل نسخه قطعاً کهنه و به احتمال زیاد به سده‌ی نهم یا دهم هجری مربوط می‌شود.

آنچه کلیتاً در مورد این نسخه‌ها باید گفته شود، این است که هر چهار نسخه از دسته نسخه‌های هندی تاریخ بیهقی است (برای این تقسیم بندی رک: علی اکبر فیاض، « نسخه‌های خطی تاریخ بیهقی»، یادنامه بیهقی، ۱۳۸۶، ص ۴۰۰) به این معنی که این هر چهار نسخه در شبه قاره بوده و احتمالاً در همان دیار هم کتابت شده و از آن جا توسط عمال کمپانی هند شرقی، یا کسان دیگری به لندن انتقال یافته و در جزو اموال دو کتابخانه‌ی موزه‌ی بریتانیا و دیوان هند به ثبت

کردشِ او نه خوب و چهرش زشت کردار و خوب دیدار است
خوب

مهمترین تفاوت ضبط مختار ما در این چند بیت عبارت است از اختیارِ «کردش» به جای «دانش» معمول نسخه‌ها در صدر بیت چهارم، آن هم بر اساس دو نسخه U X که در اختیار فیاض نبوده است. «کردش» اسم مصدر شینی است از بن ماضی «کردن» که هر چند در زبان فارسی کم استعمال است اما چنین نیست که در سبک خراسانی یکسره نایاب باشد. مثلاً ناصر خسرو بارها در *زادالمسافرین* «بودش» به جای بوش استعمال کرده است (رک: فرهنگ سخن، ذیل همین کلمه). به علاوه همین کلمه «بودش» در گویش مردم فردوس یا تون قدیم، از شهرهای جنوب خراسان، به معنی سرکردن، بودن و تحمل کردن هم معمول است. تناسب و لف و نشر «کردار» و «دیدار» در مصرع دوم که به ترتیب به «کردش» و «چهر» در مصرع اول باز می‌گردد، صحت ضبط «کردش» را از هر جهت تأیید می‌کند. مشکل عدم تناسب «دانش» با این بیت سبب شده که در چاپ دکتر شعار (ص ۱۷) به «کنش» بدل شده است.

۲- مورد دوم ذکر اشعار رودکی در تاریخ بیهقی مربوط است به رثای حسنگ وزیر، که می‌دانیم در سال ۴۲۲ / ۱۰۳۱ به دستور سلطان مسعود در بلخ به دار آویخته شد. در این جا بیهقی پس از مویه بر مرگ حسنگ و ذکر دوبیت عربی در موضوع بی اعتباری دنیا می‌گوید (ص ۲۳۴): «رودکی گوید:

به سرای سپنج مهمان را	دل نهادن همیشگی نه رواست
زیر خاک اندرون‌ت باید خفت	گرچه اکنونت خواب بر دیباست
با کسان بودن‌ت چه سود کند	که به گور اندرون شدن تنهاست
یار تو زیر خاک مور و مگس	بدل آن که گیسوت پیراست
آن که زلفین و گیسوت پیراست	گرچه دینار یا درمش بهاست
چون ترا دید زردگونه شده	سرد گردد دلش نه ناپیاست

این شش بیت که ظاهراً برای نخستین بار در بیهقی نقل شده و از آن جا به کتابهای دیگر راه یافته است، در چاپهای فیاض به همین صورت آمده و نسخه های کهن ما هم ضبط دیگری نداده اند؛ اما باید دانست که مصرع دوم بیت چهارم در چاپ سنگی تهران (ص ۱۸۵) به این صورت است: «چشم بگشا ببین کنون پیداست» و معلوم نیست بر چه اساسی، برای آن که تمام نسخه های تاریخ بیهقی که احتمالاً مبنای کار ادیب در این تصحیح بوده اینک در اختیار ماست و هیچکدام از نسخه ها چنین ضبطی را نشان نمی دهند و تقریباً بر ما مسلم شده است که نه تنها این جا بلکه در بسیاری موارد ادیب حتی در متن بیهقی دست برده و آن را از ناصافی ها و ناپیراستگیها به ذوق خود پرداخته است. شاید به همین دلیل ناهمواری بوده که ادیب دو بیت پس از آن یعنی ابیات ۵ و ۶ را از چاپ خود حذف کرده است، در حالی که این دو بیت در همه ی چاپ ها و دستنویسهای تاریخ بیهقی وجود دارد. (رک: فیاض، چ قدیم، ص ۱۸۸، ح ۱) این شش بیت در کتاب محیط و احوال و اشعار رودکی نفیسی (ص ۴۹۳) و نیز دیوان شعر رودکی دکتر شعار (ص ۱۵) به همین صورت ضبط شده است.

۳- بعد از فروگیری و حبس سالارغازی (سپاه سالار مسعود) در سال ۴۲۲، بیهقی پس از ذکر ابیاتی از ابوالعتاهیه فراخور حال و روزگار این سالار، می گوید: «و رودکی نیز نیکو گفته است، شعر:

مهران همه جهان مردند	مرگ را سر فرو همی کردند
زیر خاک اندرون شدند آنان	که همه کوشکها بر آوردند
از هزاران هزار نعمت و ناز	روز آخر بجز کفن بردند؟
بود از نعمت آنچه پوشیدند	وانچه دادند وانچه را خوردند»

اختلافی که نسخه های ما با چاپ های قبلی، فیاض (ص ۳۰۹)، دکتر شعار (ص ۲۱) و نفیسی (ص ۴۹۸) دارد، چند مورد زیر است:

نخست در مصرع اول، که ملاحظه می شود جای «همه» و «جهان» عوض شده است، به این معنی که در آنها هست: «مهران جهان همه مردند». اختلاف دیگر

در مصرع دوم بیت سوم است، که نسخه‌های مذکور به جای «روز آخر» دارند: «نه به آخر». کما این که اختلاف «و آنچه را» به جای «و آن کجا» نیز در همان نسخه ها قابل ملاحظه است.

۴- آخرین و مفصلترین مورد که در تاریخ بیهقی ابیاتی از رودکی نقل شده پس از درگذشت بونصرمشکان استاد بیهقی است که بعد از ذکر چندین بیت عربی دردناک ۱۲ بیت مشهور رودکی را به این صورت نقل می‌کند. (ص ۷۹۷)
«و رودکی گفته است:

ای آن که غمگین و سزاواری	وندرد نهان سرشک همی باری
از بهر آن کجا نبرم نامش	ترسم زبخت انده دشواری
رفت آن که رفت و آمد آنک آمد	بود آنچه بود خیره چه غم داری
همواره کرده خواهی گیتی را؟	گیتی است کی پذیرد همواری؟
مستی مکن که نشنود او مستی	زاری مکن که نشنود او زاری
شو تا قیامت ایدر زاری کن	کی رفته را به زاری باز آری
آزار بیش بینی زین گردون	گر تو به هر بهانه بیازاری
گویی گماشته است بلایی او	بر هر که تو برو دل بگماری
ابری پدید نی و کسوفی نی	بگرفت ماه و گشت جهان تاری
فرمان کنی و یا نکنی بر رسم	آن به که می بیاری و بگساری
تا نشکنی سپاه غمان بر دل	بر خویشتن ظفر ندهی باری
اندر بلای سخت پدید آید	فضلِ بزرگواری و سالاری

اختلافات این قطعه بیشتر و در منابع شعر رودکی متنوع تر است، به این شرح:

- در مصرع نخست بیت اول کلمه «غمگین» که ضبط اکثریت مطلق نسخه‌های ما و نیز ضبط چاپ مورلی است (ص ۷۵۱) تنها در نسخه N (موسوم به گجرات) که در اختیار فیاض هم بوده «غمین» ضبط شده اما فیاض این تفاوتها را حتی در نسخه بدلای چاپ خود هم نیاورده است. همین کلمه در چاپ

سنگی تهران موسوم به چاپ ادیب (ص ۶۰۶) «غمگینی» آمده، که آن هم در نسخه بدل‌های فیاض داده نشده است. این در حالی است که سعید نفیسی (ص ۵۱۱) و فیاض (ص ۷۹۷) بدون تأیید هیچ نسخه‌ای و ظاهراً به ذوق شخصی به صورت «غمگنی» با تشدید بی مورد حرف آخر (به ضرورت وزن) ضبط کرده‌اند که متأسفانه به همین صورت هم در دهنها افتاده و تمام منابع بعدی، از جمله شعار (ص ۴۲) از آن تبعیت کرده‌اند.

- در همین مصرع کلمه «سزاواری» در نسخه‌های ضعیف GJMS ما و چاپ مورلی «سوگواری» ضبط شده که با معنی جمله سازگارتر می‌نماید، به گونه‌ای که اگر حتی یک نسخه معتبر متعرض آن می‌شد می‌توانستیم در متن بیاوریم.

- مورد اختلاف بعدی کلمه «ببرم» است در مصرع اول بیت دوم که در نسخه های GJTX «برم»، در M «برد» و تنها در دو نسخه NS «ببرم» ضبط شده و شاید به همین استناد و با تکیه بر چاپ‌های مورلی و ادیب، فیاض هم همین ضبط را ترجیح داده است؛ درحالی که نسخه N در گذاشتن نقطه بسیار سهل انگار است و ابداً نمی‌توان به آن اطمینان کرد. همین ضبط در نفیسی و سایر پژوهش‌های مربوط به رودکی نیز مبنا قرار گرفته درحالی که ظاهر امر این است که ضبط مختار ما با سیاق معنا سازگاری بیشتری دارد.

- برای کلمه‌ی «ترسم» در صدر مصرع دوم بیت دوم این اختلافها در نسخه‌ها و چاپها ملاحظه می‌شود:

QY: برسم. DFTZ: پرسم (با سه نقطه). GFJMPRS: بررسم.

- و نیز برای «انده» مصرع دوم این واریانتها:

WN: اندوه. GJMPSZ + و.

فیاض پس از ذکر نسخه بدل‌های خودش ضبط مصراع را چنین حدس زده است: ترسم رسدت زانده دشواری (یا:انده و دشواری)

- کلمه‌ی «بخت» در مصرع دوم همین بیت مورد اختلاف بعدی است که ضبط مختار کلیه‌ی چاپها و نسخه‌ها بجز سعید نفیسی است. تنها در دستنویس S از نسخه‌های ما به صورت «سختی» ضبط شده، که این نسخه هم احتمالاً در

اختیار سعید نفیسی نبوده و معلوم نیست وی بر چه اساسی ضبط «سخت» را به جای بخت آورده؟ آیا اشتباه چایی است؟ پیداست که در ادبیات همیشه گله از بخت است، و در این مورد شریک جرم «روزگار». ناگفته نگذاریم که چاپ مورلی پس از بخت یک «و» هم اضافه دارد.

- در مصرع دوم بیت سوم کلمه‌ی «آنچه» تنها در چاپ ادیب و نفیسی و همچنین چند نسخه‌ی متأخر از دستنویسهای ما «آنکه» آمده که تفاوت چندانی در معنا ایجاد نمی‌کند.

- عبارت «همواره کرده»، که ما در صدر مصرع نخست بیت ۴ به عنوان اصل انتخاب کرده ایم، بر اساس سه نسخه‌ی ممتاز NWX است، در حالی که ضبط‌های نزدیک «همواره کرد» شش نسخه JPQTZ، «همواره خواهی کرد» G، و «همواره کرده» چاپ مورلی نیز تا حدی تأیید ضبط مختار ماست. تنها چند نسخه‌ی ضعیف و متأخر ما با ضبط معهود و مختار چاپهای فیاض، ادیب، شعار و نفیسی، یعنی «همواره کرد» هماهنگ است.

- «که» هردو مصرع بیت ۵ در نسخه‌ی F نیست. کلمه «نشنود» مصراع اول همین بیت در نفیسی به «مکن» تغییر یافته، که هیچ یک از دستنویسهای موجود بی‌هقی تأیید نمی‌کند.

- قید «ایدر» در مصرع ۱ بیت ۶ در نسخه‌های NQRZ و چاپهای ادیب، مورلی و نفیسی «آید» ضبط شده است. شعار هم همین ضبط شایع را ترجیح داده در حالی که فیاض با ضبط ما یکسان است. در مصرع دوم همین بیت، «کی» در NW به غلط «که» ضبط شده، «را» هم در TW نیامده است، که وزن را مختل می‌کند.

- در ب ۷ اولاً دو نسخه کم اعتبار FZ «گردون» را به صورت «گردون دون» آورده‌اند که مختل وزن است، در ثانی کل مصرع در نسخه‌ی P چنین است: «آزار بیش گردون بینی زین» و سعید نفیسی هم بدون هیچ استنادی بخش اخیر مصرع اول را چنین ضبط کرده است: «زین گردون بینی». در مصرع ۲ همین بیت «گر»

در نسخه های NW «که» و در نسخه ی F «کز بهرتو» به جای «گرتوبهر» آمده است.

- ب ۸، چند نسخه پس از «گویی»، «که» افزوده اند که زائد است. در همین مصرع «بلایی» در QTX و چاپ فیاض «بلای» آمده است. عبارت «تو برو دل» در M: براو تو دل، در QY: تو براو دل، JR و چاپهای ادیب و نفیسی: «تو دل برو» دارد. کلمه ی «بیازاری» در N و چاپ مورلی «بیان آری» آمده است. Z هم این بیت را در مرتبه ی ششم پس از «مستی مکن...» آورده است.

- ب ۹، تنها اختلاف این بیت ضبط در «نی... نی» است، که X به صورت «نه... نه» و S به شکل «نی... نه» آورده اند.

- ب ۱۰، «ویا» در نسخه های ALMQ به صورت «یا» (بی واو) و در N به صورت «و» (بی یا) ضبط شده است. «برسم» تصحیح قیاسی ماست به جای «ترسم» نسخه ها که بکلی بی معنی بود. فیاض هم در حاشیه ی ۱ ص ۷۹۸ همین پیشنهاد را کرده اما به تبعیت از معهود نسخه ها در متن همان «ترسم» را آورده است. نکته ی مهم در این بیت جابه جایی مصرع دوم است با مصرع ۲ بیت بعد بر اساس اجماع نسخه ها، که ضبط مختار ما را معنی دار می کند. پیش از آن البته فیاض هم در چاپ دانشگاه، لابد بر اساس نسخه های معدودی که در اختیار داشته، به این نکته رسیده و جای مصرعهای دوم این دو بیت را عوض کرده است همان که به چاپ شعار هم راه یافته است؛ در حالی که بقیه ی چاپها و از جمله نفیسی همان صورت معمول را ضبط کرده اند.

- ب ۱۰، «تانشکنی» در صدر مصرع اول، ضبط صریح WZ است. در چند نسخه هم نون اول کلمه ی «نشکنی» بی نقطه است این در حالی است که همه ی چاپهای قبلی از جمله نفیسی «بشکنی» ضبط کرده اند. به گمان ما معنی با «نشکنی» به سلامت و صراحت نزدیکتر است. «برخویشتن ظفر ندهی» مصرع بعد در N «برخویشتنم بر» و در X «برخویشتن طعنه» ضبط شده که در حاشیه به «ظفر» تصحیح شده است.

- در مصرع ۲ بیت آخر، صریح نسخه‌های معتبر ما «فضل بزرگواری» است؛ در حالی که چند نسخه‌ی متأخر و تمام چاپها و منابع قبلی «فضل و بزرگواری» (با واو) دارند که ترجیح ضبط مختار ما بر کسی پوشیده نیست. ضمناً کلمه‌ی «بزرگواری» در چاپ ادیب و نفیسی و شعار «بزرگمردی» و در نسخه‌ی N از دستنویسهای ما «بزرگی» آمده است.

به این ترتیب ۳۲ بیت رودکی مندرج در تاریخ بیهقی ازین پس با ضبط نوین خود به جای ضبطهای معیوب قبلی پیشنهاد می‌گردد. ما برآنیم که تا زمانی که نسخه‌ای کهن، تاریخ دار و کاملاً مطمئن از تاریخ بیهقی به دست نیامده و تصحیح نوتری جانشین تصحیح ما نشده است - و چنین اتفاقی البته به این زودیها افتادنی نخواهد بود - باید این ضبطها را به عنوان ضبط احسن ابیات رودکی پذیرفت و از این پس در پژوهشهای مربوط به استاد ابوعبدالله رودکی همه جا مبنا قرار داد. اگر چنین اهمیتی برای تعیین ضبط درست بقیه‌ی ابیات رودکی مندرج در سایر متون هم به عمل آید آن روز می‌توان دعوی کرد که دیوان رودکی گامی از آنچه هست به اصل نزدیکتر شده است.

کتابنامه

- بیهقی، ابوالفضل، ۱۳۰۷ ه. ق.، تاریخ بیهقی، به خط محمد حسن الگلپایگانی، با ویرایش سید احمد ادیب پیشاوری، طهران.
- _____، ۱۳۱۹-۱۳۲۶-۱۳۳۴، تاریخ بیهقی، به تصحیح سعید نفیسی، تهران، شرکت کتابفروشی ادب، - کتابخانه‌ی سنائی.
- _____، ۱۳۷۵، تاریخ بیهقی، به تصحیح علی اکبر فیاض، چاپ سوم، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- _____، زیر چاپ، تاریخ بیهقی، با تصحیح و تعلیق محمد جعفر یاحقی و مهدی سیدی، تهران، انتشارات سخن.
- _____، ۱۳۲۴، تاریخ بیهقی، به اهتمام دکتر غنی و دکتر فیاض، تهران.

- رودکی، ابوعبدالله، ۱۳۷۸، *دیوان شعر رودکی*، پژوهش، تصحیح و شرح جعفر شعار، تهران، نشر قطره.
- نفیسی، سعید، ۱۳۳۶، *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی*، چاپ سوم، تهران، امیرکبیر.
- ۱۳۷۴، *یادنامه بیهقی*، چاپ دوم، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی.